

BÍRÁLAT

Grüll Tibor

A zsidók három háborúja Róma ellen
című DSc disszertációjáról

Grüll Tibor monumentális disszertációja címe szerint Róma és a zsidóság három háborúját, zsidó megfogalmazásban Ézsau három könnycseppjét mutatja be. Valójában azonban Róma és a zsidóság kapcsolatának történetét dolgozza fel Kr. e. 161-től Kr. u. 136-ig, sőt kitekint a későbbi évekre is. Az első részben a felhasznált forrásokat mutatja be típusok szerint, beleértve a történeti és vallási munkákon kívül a feliratokat, papiruszokat, érmeket és a régészeti lelőhelyeket. A második rész szisztematikus kutatástörténetet ad, ami egyben meg is indokolja, miért érezte a szerző szükségét egy új szintézisnek. A harmadik rész a zsidóság Rómaképeinek változásait mutatja be az apokaliptikus irodalomban, a qumráni tekercsekben, a történeti és a rabbinikus irodalomban. Fontos kiemelni a négy birodalom elméletének módosulásait, hogyan lép be Róma a görög birodalom helyére, illetve hogyan jön létre a négy plusz egyes modell. A negyedik rész Róma és a zsidóság kapcsolatait írja le II. Agrippa haláláig. Ebből világosan kiderül, hogy a rendszeres diplomáciai kapcsolatok ellenére a Római Birodalom meglepően sokáig szinte közönyösen tekintett erre a sok háborút megért területre, vagyis a szerződések nem Róma hódítási terveit szolgálták. Az ötödik rész foglalkozik Vespasianus és Titus háborújával (66–73). Mintaszerű, ahogyan szisztematikusan bemutatja a felkelés külső és belső okait. Lényeges megállapítás, hogy a felkelés kirobbanásában nem a politeizmus-monoteizmus ellentéte játszott meghatározó szerepet, mégcsak a civilizációs különbségek sem (a zsidóság egy része nagyon is könnyen együtt tudott élni a pogányokkal, pl. éppen Rómában), hanem a zsidó vallás eszkatológikus-messianisztikus elképzelései szolgálták gyúanyagul. Azt is jogosan hangsúlyozza, hogy Flavius Iosephus elfogult ábrázolásával szemben nemcsak a zélóták, hanem a zsidóság széles rétegei vettek részt a harcokban. A hatodik rész a Quietus-felkelést mutatja be (115–117), ami a fokozódó elnyomás és megszorítások elleni reakciónak is tekinthető. E fejezet újdonsága a szamaritánok aktív szerepének hangsúlyozása a felkelés leverésében. A hetedik rész pedig a Bar Kokhba-felkelést mutatja be többek között a magyarul elsőként itt olvasható Bar Kokhba levelek segítségével. Fontos, és meggyőző, ahogyan egy újonnan előkerült, de még nem publikált latin nyelvű felirat (309. old.), és egy Bar Kokhba felkelői által használt barlangban talált Col[onia] Ael[ia] Kapit[olina] Con[dita] feliratos érme segítségével bizonyítja, hogy Hadrianus nem a felkelés után, bosszúból, hanem a felkelés előtt alapította a római coloniát Jeruzsálemben, ami így a felkelés egyik kiváltó oka lett (316–319). *Ezeket a téziseket a disszertáció új tudományos eredményeinek tekintem.*

Ezek után lássuk a bírálatot. Elsőként egy előzetes megjegyzést szeretnék tenni: Grüll Tibor a 8. oldalon az ELTE Ókortudományi Intézetének vezetőjeként hivatkozik rám, noha nem vagyok az. Az Ókortörténeti Tanszékot vezetem, amely nem is része az Ókortudományi Intézetnek, mivel a Történeti Intézethez tartozik.

Ezek után rátérek a fontosabb problémákra, kérdéseimre, javaslataimra, majd azokat követően a kisebb elírásokra a teljesség igényére egyáltalán nem törekedve.

10. old. Grüll a "vallási pártok belső villongásai"-ról ír. Szerintem helyesebb lenne ókori kontextusban nem használni a modern párt kifejezést, mivel meglehetősen félrevezető. Tökéletesen pótolható a vallási irányzatok, csoportosulások formával.

Bár látszólag elütés, az esetek nagy száma miatt külön fel kell hívnom a figyelmet a görög nevek átírásának meglehetősen pongyola módjára. Az Előszó 8. oldalán disszerens egyértelművé teszi, hogy szándéka szerint az éta é-vel, az ómega ó-val lesz átírva, és a sigma s-ként, és nem sz-ként szerepel (ezt itt nem említi külön, de többnyire így használja.) Ez az előre jelzett igény sajnos gyakran nem elégül ki. A 24. old. Anthedón alakja helyett Anthédónt kellene írni, amint azt maga Flavius Iosephus is teszi.¹

A 18. oldalon megemlíti a θεὸς ὑψιστος istennév helyettesítő formulát, és hozzáteszi, hogy a keresztények és a pogányok is a zsidó szóhasználatból veszik át azt. Én ennél kicsit óvatosabban fogalmaznék, mivel a Ζεὺς ὑψιστος meglehetősen elterjedt jelzős szerkezet volt legalább a Kr. e. 5. századtól kezdve, vö. pl. Pindaros 1. nemeai ódájának 60. sorát: Διὸς ὑψίστου, 11. nemeai óda 2. sorát: Ζηνὸς ὑψίστου. Aischylosnál és Sophoklésnál is többször szerepel. Így megkockáztatnám, hogy a *Septuaginta* θεὸς ὑψιστος-a a jóval korábbi, pogány Ζεὺς ὑψιστος mintájára jött létre. Az sem lehet véletlen, hogy a mintegy 400 θεὸς ὑψιστος-felirat felét pogányok állították Zeus, Apollón, Hélios, stb. tiszteletére, vagyis a fogalom – Chaniotis megatheizmusának megfelelően – tökéletesen illeszkedett a pogány vallási környezetbe.

A 28. oldalon idézi a *De bello Judaico* prooimionját, amely szerint ez a háború az egész történelem egyik legjelentősebb háborúja volt (Ἐπειδὴ τὸν Ἰουδαίων πρὸς Ῥωμαίους πόλεμον συστάντα μέγιστον οὐ μόνον τῶν καθ' ἡμᾶς, σχεδὸν δὲ καὶ ὧν ἀκοῆ παρελήφαμεν ἢ πόλεων πρὸς πόλεις ἢ ἐθνῶν ἔθνεσι συρραγέντων...), hozzáfűzve, hogy ezt nem tudjuk alátámasztani. Azt azonban nagyon is alá tudjuk támasztani, hogy itt Iosephus egyértelműen a nagy előd, Thukydidés prooimionjára utal, azt helyezi új kontextusba: "Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων, ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους, ἀρξάμενος εὐθύς καθισταμένου καὶ ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων, τεκμαιρόμενος ὅτι ἀκμάζοντές τε ἦσαν ἐς αὐτὸν ἀμφοτέροι παρασκευῆ τῇ πάσῃ καὶ τὸ ἄλλο Ἑλληνικὸν ὄρων ξυριστάμενον πρὸς ἑκατέρους, τὸ μὲν εὐθύς, τὸ δὲ καὶ διανοούμενον". "Az athéni Thukydidés megírta a háború történetét, amelyet a peloponnésosziak és az athéniak vívtak egymás ellen. Művébe mindjárt a háború kitörésekor kezdett bele, mert előre sejtette, hogy az rettentő s

---

¹ *Ant. Iud.* 14, 88.

minden eddigénél sokkal nevezetesebb lesz. Erre pedig abból következtetett, hogy mindkét fél hatalma tetőpontján, teljes felkészültségben kezdte meg a küzdelmet, s látta, hogy a többi hellén is vagy azonnal valamelyik oldalra állt, vagy ezt fontolgatta. Így ez a háború a leghatalmasabb megrázkódtatássá vált a hellének, a barbárok egy része, sőt, mondhatni, az emberiség többsége számára is." Grüll maga is felismeri Thukydides hatását, és erre utal is a 60. oldalon, a történelem hasznáról írva, de az első mondatok öntudatos szavai esetében elmulasztotta felhívni a figyelmet arra, hogy itt egy görög történelmi toposzt használt a művelt zsidó szerző.

35. old. 73. jegyzetben Claudius császár a zsidóságot az emberiséget veszélyeztető közös ragálynak nevezi, pontosabban "valamiféle közös ragálynak". A görög papiruszon a "κοινήν τεινα τῆς οἰκουμένης νόσον ἐξεγείροντας" olvasható, amiben a τεινα természetesen a τινα itacizált írásmódja. Ezt talán jelezni kellett volna, és a fordításban a τινα jelentését feltétlenül érzékeltetni kellett volna.

79. old. táblázatában Héraklea/Pontos helyett Hérakleia Pontiké, Marónea helyett Maróneia. Mindkét hiba többször felbukkan még a 80; 81; és 82. oldalakon.

87-91. old. Antiochos Sidetés konzekvensen hibásan írt neve helyesen Sidetés, hiszen ifjúkorát a pamphyliai Sidében töltötte, amint erről forrásaink egyértelműen beszámolnak.²

101. old. disszertáció konzekvensen Heródesként használja Héródész nevét, ami a magyarban meggyökeresedett alakként teljesen elfogadható. Furcsa azonban, hogy a 101. oldalon egy mára elveszett athéni felirat fordításában az akadémiai Héródész alakot találjuk, alatta két sorral viszont megint a Heródes forma szerepel.³ Elegánsabb lenne a konzekvens névhasználat. Megjegyzendő, hogy a felirathoz fűzött 203. jegyzet a Propylaiát hibásan Popylaiionnak írja. A Propylaion is elfogadható lett volna, bár szokatlan. Ugyanezen az oldalon a paphlagoniai Neapolis (Andrapa) helyesen Neapolis (OGIS 532).

105. old. A disszertációnak ezen a részén növekszik a megmagyarázhatatlan névalakok száma, vö. Antiochosz (sic!) Epiphanés. Meglepő a 108. oldalon Antiokhia kh-val.

A 116-118. oldalon ír Grüll ír I. Agrippa rettenetes haláláról: elevenen felfalták a férgek Isten büntetéséből (Csel 12:20-23). Nagyon helyesen felhívja rá a figyelmet, hogy az Újszövetséghez igen hasonló Flavius Iosephus leírása, és arra is, hogy nem kell közös forrásra gyanakodnunk, mivel még Lukács is, Iosephus is beszélhetett szemtanúkkal a 43-ban történt eseményről (117. old.) Igaz, egy oldallal később hozzáfűzi, hogy "A férgekől megemésztett gonosz uralkodó egyébként széles körben elterjedt irodalmi motívum is" (Ehhez példaként említi IV. Antiochos Epiphanés (2Makk 9:9) és Heródes (AJ 17, 6, 5 [169], vö. Jes. 14:11; 66:24; stb.) esetét. Ez a motívum azonban még ennél is szélesebb körben volt ismert. A bibliai alakokon kívül pl. Sulla is így halt meg, amint erről Plutarchos Sulla-életrajzának 36. caputja részletesen és további példákat említve beszámol: "Életmódja még súlyosabbá tette betegségét, amely eleinte jelentéktelennek látszott; hosszú ideig nem is tudta, hogy

² Vö. Ioannes Antiochenus 65. tör. "Κρατεῖ δὲ τῆς ἡγεμονίας Ἀντίοχος ὁ Σιδήτης" A mondatot idézi Constantinus Porphyrogenitus *De insidiis* 69, 19.

³ OGIS 414.

belső részeit fekély lepte el. Ettől teste gennyedésnek indult, s férgek rágták. Többeket csak azért tartott maga mellett, hogy eltávolítsák a férgeket, de hiába szedték ki belsejéből, a férgek egész testét ellepték, úgyhogy végül tele volt velük a ruhája, fürdőkádja, kézmosó medencéje, sőt étele is. Mindent gennyes váladék borított, annyira súlyos volt a betegsége. Ezért naponta többször is megfürdött, öblítette, mosta és tisztogatta a testét, de mindez mit sem ért, mert a bomlási folyamat gyorsan terjedt, és a férgek olyan tömegesen lepték el, hogy semmi nem használt.

Mondják, hogy az ősrégi időkben Pelias fia, Akastos pusztult el ebben a betegségben, később pedig Alkman, a dalköltő, Pherekýdés, a bölcselő, a börtönbe zárt olynthosi Kallisthenés, aztán Mucius, a jogtudós. Hogy pedig megemlítsünk olyat is, aki semmi kiváló cselekedetet nem hajtott végre, de emléke fennmaradt: mondják, hogy az a rabszolga, aki a szicíliai rabszolgaháborút elindította, név szerint Eunos, amikor fogolyként Rómába vitték, szintén ugyanebben a betegségben pusztult el." Érdekes összefoglalás Vit Olivér Férges rómaiakban és egyéb népekben című írása.⁴ Mindezzel csak arra szeretnék utalni, hogy a kortársak beszámolója Agrippa haláláról még akkor is lehetett irodalmi toposz, ha azt egybehangzóan mesélték. Kicsi ugyanis annak a valószínűsége, hogy Lukács beszélhetett olyan szemtanúval, aki I. Agrippa halálakor jelen volt a palotában. Az isteni büntetésről szóló történetek azonban gyorsan szárnyra kelnek.

A 119. oldalon egy nagyon lényeges gondolatmenetet olvasunk arról, hogy maguk a rómaiak bajosan tudták volna értelmezni azt a kérdést, hogy antiszemiták lettek volna, noha tény, hogy kívülről nézve a zsidók különös szokásait és vallásukat gyanakvóan figyelték. Ugyanakkor nem tudom mire vélni, miért nevezi a szerző Cicero könyvét, a *De natura deorumot* tankölteménynek.

A 125. oldal fontos kérdése, a "mi történt", amiben a szerző Paul Riceurre támaszkodik, Leopold von Rankét azonban sajnos említetlenül hagyja, noha a "wie es eigentlich gewesen [ist]" igénye már kétszáz évvel Riceur előtt is hangsúlyosan felmerült.

308. old. Sinopé – Sinópé

309. old. Phaselis - Phasélis

Ugyanezen az oldalon Grüll hivatkozik egy publikálatlan felíratra, amely bizonyítja, hogy Hadrianus császár 129/130-ban felkereste Jeruzsálemet. A legio X Fretensis töredékes feliratának fényképét az 5. képen közli is, de sajnos kísérletet sem tesz rá, hogy a látható betűket átírja, vagy a "hevenyészett" angol fordítást ismertesse. Igaz, ezek nélkül is bizonyítja a felírat a császárlátogatást.

311. old. Odessus - Odéssos

A 312. oldalon több hibába is belefutunk. Kisbetűvel szerepel az egyiptomszerte, Dodonaios áll a Dódónaios helyén, és téves a Papyri Graecae Magicae-ra való hivatkozás. Nem a IV. varázspapirusz 2436. sorától, hanem a 2446. sorától kezdődik Pachratés története.

319. old. Prokópios - Prokopios.

---

⁴ *Sic itur ad astra* 6-7, 1992/4–1993/1, 117-131.

A 328. oldal után különös jelenségre figyelhetünk fel. Az oldal 745. jegyzete után a 330. oldal 207. jegyzete következik, és innen folytatódnak a jegyzetszámok. Ezért a kéziratban két 207; 208; stb jegyzet van. A 341. oldal 230. jegyzete után azonban 343. oldal 765. jegyzete következik. Ezt egy esetleges kiadásban feltétlenül javítani kell.

333. old. hivatkozik a 3. térképre, ami sajnos használhatatlanul elmosódott.

334. oldalon Szumaiosz, 335. oldalon Sumaios, sőt Szumaios. Jobb lenne egységesen, még akkor is, ha nabateus névről van szó.

A 344. oldalon hivatkozott 4. térkép bizonyítaná, hogy a Bar Kokhba felkelés kincsletei nem terjednek túl Iudaea határain. Ennek a megállapításnak alátámasztására azonban a 4. térkép nem alkalmas, mivel a kincsletek lelőhelyét ugyan megadja, Iudaea határait azonban nem.

346. old. Dura Europos – Dura Európos (a 8. képen is). Az ottani zsinagóga kapuábrázolása (különösen a két kilincsgomb) valószínűbbé teszi, hogy Bar Kokhba érmein is egy kaput látunk alapvetően.

A 347. old. publikálatlan kincslete esetén elegánsabb lett volna a Biblical Archaeology honlapjára hivatkozni a jegyzetben, mint hivatkozás nélkül hagyni az adatot.

Szerepelnek még a disszertációban fogalmazási, egyeztetési hibák is, ha nem is nagy számban. Ezeket egy későbbi esetleges kiadás hibamentessége érdekében listázom, de szóbeli ismertetésüktől eltekintek.

10. lenyűgözte a Város gigantikus méretei - lenyűgözték

Ugyanitt és többször (pl. 63. old.): rómaellenes - helyesen Rómaellenes, amint ezt maga Grüll is helyesen használja Az utolsó birodalom című könyvének 177. oldalán.

18. old. Papyrorum - Papyrorum

25. old. jeruzsálem - Jeruzsálem

30. old. Tamud - Talmud

38. old. Hadrianus római telepese számára – telepések

54. old. Qumráni közösség nem ismerte - A qumráni közösség nem ismerte ugyanitt: A 3.3. fejezetben felsoroltuk - valójában a 3. 1. fejezetben.

77. old. elgyőzte – legyőzte

116. old. mindenben lényeges döntésben - minden lényeges döntésben

125. old. rómabarát - Rómabarát, vö. a 10. oldalhoz írottakat.

ugyanitt ember nem - emberi nem

308. old. Görögország - az ókorban helyesebb a Hellas használata

311. 705. jegyzet: terkesztése - terjesztése

315. old. véleményül - véleményük

319. old. görög-római szerzők közül említünk néhányat - görög-római szerzők közül *kell* említünk néhányat

327. old. 742. jegyzet *nászi* helyett *kászit* ír héberül: כַּשִׁיט.

329. old. és küldjétek át ... egy sze'a-nyit – és küldjétek át ... egy sze'a-nyit és küldjétek át ez szamarakkal – és küldjétek át ezt szamarakkal

335. old. congomen – cognomen

340. old. 228. jegyzetben Numismatisch Rundschau áll a Numismatische Rundschau helyett.

358. old. eddig soha nem fordult elő – eddig azonban soha nem fordult elő

360. old. egy szíriai nőt ... vette feleségül - vett feleségül

363. étvették - átvették

A disszertáció utolsó két mondatát a 365. oldalról azonban in extenso idézmem kell, mivel annak megfejtésére csak feltevéseim vannak: "Ez a jelenség is azt húzza alá, hogy a hébernek – a Rabbi eredeti intenciója szerint – közösségi identitásformáló szerepet is szántak. Ez a közösség pedig nem valamiféle provinciális öntudat pedig nem valamiféle "bizonytalan és diffúz provinciális öntudattal" függ össze, hanem a zsidóság kiválasztottságára utaló, szakrális tartalmú kifejezések: mint a "szent nép", vagy a "(kihívott) gyülekezet".

Az utolsó mondat talán ez lehetett volna (?): "Ez a közösség pedig nem valamiféle "bizonytalan és diffúz provinciális öntudattal" függ össze, hanem a zsidóság kiválasztottságára utaló, szakrális tartalmú kifejezésekkel: mint a "szent nép", vagy a "(kihívott) gyülekezet". Kérem Grüll Tibort, válaszában árulja el, helyesen értelmeztem-e szavait!

A záró mondat fésületlenségénél nagyobb hiányosság, hogy a disszertáció nem ad valamiféle egységes tanulságot, miért is kellett ezt a három háborút (és előzményeiket és következményeiket) egy disszertációban tárgyalni. Pedig nem kellett volna többet tenni, mint a tézisfüzet 8-9. oldalának megfogalmazásait ide beemelni. Ha születik (és reményeim szerint születik) a kéziratból könyv, akkor ezt ott feltétlenül pótolni kell.

Mindent összefoglalva a 429 oldalas, rendkívül nagy történelmi, régészeti, epigraphiai, felirattani és numizmatikai forrásanyagot felvonultató és mesterien feldolgozó disszertáció, ha megjelenik, magnum opus lesz, de ehhez meg kell szabadítani a hibás mondatok, elütések és értelmezhetetlen térképek zavaró burjánzásától. Ez a nagyszerű anyag és ez a remek munka igazán megérdemelné. Kívánok ehhez sok sikert, és *a disszertációt nyilvános vitára alkalmasnak tartom*, az elnök úrnak és a bizottság tagjainak pedig feltétlenül elfogadásra ajánlom, és ha lehet, kérem tekintsenek el az imént felsorolt hiányosságoktól annak értékelésekor.

Budapest, 2016. augusztus 8.

Németh György DSc
egyetemi tanár